

Kazimieras GARŠVA

CISKODO LIETUVININKŲ APYLINKIŲ ŠNEKTA

I. Istorinės pastabos

Formaliai (ne pagal sandarą) Ciskodo apylinkių lietuvininkų¹ šnektą turi panašumų su Žietelos šnektą, esančia kitame lietuvių kalbos ploto pakraštyje. Abi jos – tolimiausios izoliuotos lietuvių kalbos salos: Ciskodas nuo Lietuvos Respublikos sienos tiesia linija nutolęs į šiaurę per 100 kilometrų, Žietela už tiek pat kilometrų yra į pietus. Abi greičiausiai yra ne senbuvių lietuvių gyvenvietės, o iš senų laikų išlikusios kolonijos. Abi šnektos yra beveik išnykusios, bet užfiksuotos mokslui (Ciskodo šnektą – mažiau). Skirtingai nuo Žietelos Ciskodo šnektą pritampa prie artimiausios pagrindinio lietuvių kalbos ploto tarmės (vilniškių), taigi galėtų būti ir jos tęsinys (šiaurėje vilniškių tarmės riba nebeina ta pačia kryptimi, bet Latvijoje ties Mēdumu, Grendzā staigiai sukteli į vakarus).

1911 m. spalio 22–24 d. (tris dienas) Ciskodo šnektą tyrė K. Būga, 1977 m. birželio mėn. (irgi kelias dienas) – šio straipsnio autorius, iš rastų 4 pateiktų stengėsi įrašyti kuo daugiau tekstų į magnetofono juostą. Tekstų šiuokart įrašyta keleriopai daugiau, bet nepakankamai. Trūksta rišlių tradicinės (mažiau paveiktos latvių, rusų, lenkų, baltarusių kalbų) šnektos tekstų. K. Būga tokių tekstų be magnetofono negalėjo įrašyti, o po 66 metų (iš tikro jau po 50) lietuvių šnektą buvo nustota vartoti.

K. Būgos užrašai pieštuku – "Ciskodo parapijos lietuvių šnektą" – saugomi Vilniaus universiteto mokslinės bibliotekos rankraščių skyriuje (D 490; 24 sąsiuvinio puslapiuose – mašinraščio būtų 12 psl. – užrašyti daugiausia atskiri žodžiai). Mūsų šifruotų tekstų yra 24 mašinraščio puslapiai. Archyvuose iki šiol, deja, nerandama P. Būtėno 1925 m. "Lietuvos" laikraščiu įteikto apie šią šnektą straipsnio, kurio redakcija nespausdino ir negrąžino.

Aiškesnių istorinių duomenų, kada lietuviai apsigyveno Ciskodo apylinkėse, nėra. Yra tik gana abstrakčios žinios, jog Livonijos ordinas XV–XVI a. pietų Latgaloje apgyvendino lietuvių belaisvių (plg. Брейдак 1987, 19–29), kad, 1561–1772 m. Latgalai atitekus Lietuvos ir Lenkijos valstybei, į čia (naują valstybės paribį) kelti lietuviai. Yra dar straipsnio autoriaus užra-

¹ Lietuv(i)nikais vadinosi dviejų pakraštinių lietuvių kalbos tarmių atstovai: pietvakariuose – Mažosios Lietuvos *lietuvininkai*, o šiaurės rytuose – Ciskodo *lietuvininkai*, šnektos gyvavimo pabaigoje tarę *lietuvninkai*.

šytas Girnakalių kaimo senbuvio J. Noviko liudijimas apie Ciskodo lietuvių kaimų "gaspadorių" atkėlimą baudžiosios laikais prieš 300 metų (ten dirbusiam kunigui Urbeliui taip sakęs profesorius iš Vilniaus, turėjęs istorinius dokumentus — panašiausia būtų į P. Būtėną).

1851 m. žiniomis (Manteuffel 1879) lietuviai 7–9 kaimuose gyvenę jau nuo neatmenamų laikų, taigi jų istorija neabejotinai siekia mažiau nei XVII a. Tai patvirtina ir lietuvių gyventų kaimų, įkurtų ne vėliau kaip tame amžiuje, pavadinimai: *Girnakaliai* (3^{4b}) (caro laikais oficiali forma — Гирнокали, dabar išversta į latvių kalbą — *Dzērkaļi*), *Búodžiai* (1), *Kukūčiai* (2), *Kurtiniai* (3), *Pilvēļiai* (2) (vėliau — *Jaskūnai*). Lietuviškus pavadinimus turi ir kitos vietovės, kuriose dabar gyvena sentikiai rusai, latgaliai: *Deneliški* (Dieneliškės, Ciskodo apyl.), *Švedėļiai* (2) (Vilianų apyl.), dar plg. išnykusį *Možowajki* (*Mažavaikiai* (2) ir t.t.). Tai rodo ir XVIII a. inventorių Rėzeknės seniūnijos pavardės: *Gražul* (*Gražulis*), *Matulunas* (*Matulūnas*), *Žwirblis* (*Žvirblis*); dar plg. iki šiol Ciskodo apyl. paplitusią pavardę *Guds* (*Gūdas*) ir t.t. Oikonimas *Švedėļiai* galėjo kilti po 1601 ar 1625 metų, kai Rėzeknę užėmė švedai (latgaliai kaimą būtų pavadinę **Zveidreni*).

Rašytiniuose šaltiniuose Ciskodo valsčius minimas nuo 1590 m. (*pogost Ciskaden*). K. Būgos (1961, 570–573) nuomone, Ciskodo apylinkėse lietuviai turėjo gyventi jau 1478–1519 metais, kai Rėzeknės ir Daugpilio apylinkių latgaliai ilgąjį balsį *u* išvertė dvibalsiu *ou* (ir *i* — *ei*). Tai rodo lietuvininkų iš latgalių pasiskolinti žodžiai *Re.zí't'a.* / *Ra.zí't'a.* ~ Rėzytė "Rėzeknė", *cýrulis* "vieversys" ir *li.kstā.* ~ *lykstē* "lingė" dar tada, kai latgaliai šiandienykščius žodžius *R'eizekne*, *c'èirul's'*, *l'èikst'e* dar tardavo *Rêzi'te*, *círulis*, *likste* (su ta pačia kirčio vieta ir priegaide). 1753 m. ilgasis *i* rašytas *ei*: greičiausiai jis išverstas prieš 1519 m., nes balsis *u* verčiamas *ou* kartu su *i* > *ei*. Tai patvirtintų ir mūsų aptiktas skolinys *stury's* "kampas", latgalių dabar tariamas *stýur's'* (radęs tikslesnę *u* > *ou* vartimo datą, lietuvininkų skolinio su šiuo garsu K. Būga neturėjo). Tą nuomonę palaikytų ir seni lietuviškos kilmės Latgalos hidronimai *Subinaite* (Rėzeknės raj.), *Gintuve*.

Greičiausiai teisingas K. Būga, kad ne tik Naujinio (Daugpilio), bet ir Rėzytės (Rėzeknės) apylinkėse lietuvininkai gyveno jau XII amžiuje: prieš 1200 metus jų pasiskolintas *Késy* (vns. vard. *Késys*, la. *Cēsis*) vardas 1254 m. ir vėliau *i* tebebuvo nepakitęs (1285 m. vokiečiai Rėzytės pilį vadino *Rossiten*). Labai abejotina tik K. Būgos (1961, 573–574) hipotezė, kad XII–XIII a. Naugardo ir Pskovo žemes lietuviai puolė taip pat ne nuo Kernavės-Trakų-Vilniaus, o iš Naujinio ir Rėzytės pilių, nes apie jų didesnes pajėgas nėra žinių.

Apie XIII–XIX a. Ciskodo apylinkių šnektą daugiau duomenų neturime. Per 6 amžius kažin ar ji būtų išlikusi izoliuota. Greičiausiai ji siejosi su kitomis lietuvių kalbos salomis tarp Subačiaus ir Indricos, kurių centras buvo Daugpilis.

Palyginus K. Būgos ir mūsų tekstus, nežymūs fonetikos skirtumai grei-

čiausiai atsirado dėl to, kad K. Būga daugiau dėmesio kreipė ne į fonetiką: po 66 metų atsiranda kirčiuoti *ė*, *o* (greta *e*, *a*) ir dingsta nekirčiuotas *ė* (galūnėje dažnai žymėtas netarmiškai), išlaikomas senųjų trumpųjų kirčiuotų *a*, *e* trumpumas, dėl latvių kalbos įtakos labiau atitraukiamas kirtis, perimama daugiau skolinių (žr. toliau).

II. Fonetika

1. Balsių kokybė

Šnektos balsių sistema yra tokia (skliaustuose – fonemų variantai):

i·(ɨ·) u·	i (ɨ) u
(ie uo ɛ·ɛ·o·)	(ɛ ɛ ɔ)
e·(ä·) a·	e (ä) a

Pavyzdžiai: *septi·n'a.s* "septynios", *palaižū·kit* "palaižykit", *lietu·v'ũ*; *miē·žėi* "miežiai", *aštuōni* "aštuoni", *tėva tėva tėvs* "prosenelis", *kalbė·ja* "kalbėjo", *kó·šas* "košės", *išė·ja* "išėjo", *kalbā·t* "kalbėti", *žmā·nas* "žmonės", *vīsi* "visi", *čiūžū·la* ~ *čižylė*, *Kūkuc'uos* "Kukūčiuose"; *tę pat* "ten pat", *galvė*. "galva", *škōlu* "mokyklą"; *žėmi* "žemė", *gīv'ānam* "gyvenome", *kās, gālā* ~ *gālia* "gali".

Balsių variantai *ɨ*, *u*, *ɛ*, *ɛ* būna po sukietėjusių priebalsių, *o*, *ɛ*, *ɔ* – daugiausia svetimžodžiuose, į *ä*, *ä* paplatėjęs balsis *e* – prieš kietuosius (*a* – kartais ir prieš minkštuosius) priebalsius. Įprastas balsio *e* variantas yra paplatintas, tariamas ir absoliutiniame žodžio gale, pvz., *š'vin't'ā* (balsis platėja į pabaigą – *š'vin't'ea*) "šventė".

Pagal kirčiuotų (ir nekirčiuotų) ilgųjų senovinių balsių *e*, *a* išlaikymą šnektą priklauso žadininkams: gražiai sakyta *tē·vas* "tėvas", *brā·lis* "brolis". Bet kirčiuotame skiemenyje balsis *e* gali būti tariamas ir *ie*, net *ɛ* (*ɛ*·), *ɛ*· (po kietųjų priebalsių – dažniausiai *a*·), *o* kirčiuotas balsis *a*· – ir *o* (*ɔ*·), *uo*: *girdiėjau*, *ma(uo)kiēt*, *vain'u(ɛ)kieli*, *važi(u)nieja*.², *pažuriēkit*, *tėvas / tē·vas / tėvas*; *galā·ja* "galėjo", *kalbā·t*, *p'alāda*; *pīlė* ~ *pylā* (sl.) "pjūklas" (ir *ža·lė* "žolė", *pelā* – Būga 1911); *gaspadā·ris* ~ *gaspadōris* (-ius), *mā·ka*, *mā·teris*, *maskā·lis*, *pā·nas*, *pā·ter'us*, *pjā·v'am*, *parā·disu*, *sijā·ja*, *šmā·tu*, *žmā·gus*, *žmā·ne.s*, *varstā·tas*; *bac'ānas / bac'ōnas*, *brā·lis / brō·lis*, *dārba*. / *dōrba*, *kā·jam / kō·jam* "kojomis", *nežinā·ja / nežinō·ja*, *sā·pa / sō·pa*, *šā·kt / šō·kt*, *g'adūoja* "giedojo".

Balsis *e*· (*ä*·) turimuose pavyzdžiuose yra po priebalsių *b l c j*, garsas *ie* – po *d k n r t*, balsis *a*· – po *d k l m r p š t v*, balsis *o* – po *d k n r p s š* (po *d* – ir *uo*). Balsis *o* < *a* ir tuo labiau *uo* < *o* < *a* fakultatyviai atsirado ne natūralia raida, o dėl latgalių tarmės įtakos (plg. jų *dōrba* "darbo", *spūorni* "sparnai"). Todėl yra ir "hipernormalizmy", plg. *pó·saku* "pasakų" (bendrinės lietuvių kalbos įtakos negalėjo būti).

Balsis *o* šnektose visiškai naujas, atsiradęs tik paskutinėje tarmės atstovų kartoje. K. Būga (1961, 571) balsio *o* neužrašė nė viename žodyje ir netie-

² Skliaustuose žymime naujesnį tarties variantą, plg. *mak'iet / muok'iet* ir t.t.

siogiai neigė jo buvimą: "rašomosios kalbos balsį o visuomet atstoja ā: lābas "lōbas, la. leja", tvārā "tvora", pirtiēs krāsniš "krōsnis".

Garsą ie (iē) < é K. Būga savo užrašuose paliko daug kur: *giēras, girdiējy, kaliēdas, likstiē* "lingė", *mākiētū, niēr, niēsam, rūdiē, tiēvū*. K. Būga šnektos e: kai kuriuose pavyzdžiuose atstatydavo į bendrinę kalbą (*mēžia, lýzēlēs, mindrēs, rāgutēs, dēvē, skrāgždē* ir t.t.).

Poroje žodžių vietoj bk. a ciskodiškiai šaknyje turėjo e: *dē·ve*. "davė", *deļge*. ~ *dalgē* "dalgis" (Būga 1911). Latgalių tarmės pavyzdžiu (plg. *Dzierkaļi* "Džērkaļi", *viēsture* "vēsture") mums jau ištarta ir *diēlg'a*, *didēli* "didelį".

Absoliutinėje žodžio pradžioje tarta ir e, ir a (< e): *ēlksnis, ēpušē*, bet *ažaruōs* (Būga 1911). Čia, galbūt, kiek veikė ir progresyvinė balsių asimiliacija (dar žr. priebalsių kietinimą).

Nekirčiuotas prieškirtinis ie šnektose dažnai (bet ne visada) vienbalsintas: *d'enī·kas* "dieniņkas" (tvārtas)", *n'ekā·c'a* "niekōčia (gelda)", *rešutī·nas* "riešutýnas" (Būga 1961, 571), *pre·menīs* ~ *priemenis*, *latū·ve*. "lietuvė", *latū·viškei(-u)* "lietuviškai", bet *kiemīnē·ties*, *lietū·vis*. Žodis *ú·žalas* "ąžuolas" galėtų liudyti ir apie nekirčiuoto uo galimą rytietiską vienbalsinimą išimtiniais atvejais.

Šnektose dėsningai buvo "puntininkuojama": *tinái* ~ *tēnai*, *gi·vīnsu* "gyvensiu", *lī·nkiški* "lenkiški (kunigai)", *mīndre*. "nendrė", *pinki* "penki", *žī·ntas* "žentas", *pagalū·st* "pagalasti", *trū·ša.s* "trąšos", *sú·matas* "sąmatas", *kū·nīgu*. "kuniga", *dungaūs* "dangaus", *duntīm*, *krunklī·s*, *kunkl'ai*, *neskumbē·tu*, *ruñda*, *unkstī*, *ú·ntis*, *žú·ndas* (Būga 1911) ir t.t.

2. Balsių kiekybė

a. Ilgieji balsiai. K. Būga (1961, 571) savo Ciskodo šnektos tyrinėjimą išdėstė aiškiai ir atvirai, neslėpdamas, nelygindamas neišstudijuotų dalykų: "ilgieji, neturėdami kirčio, rodosi, tapo pusilgiai. Bet mano ausis nėra visuomet ir visur nugirdusi balsių pusilgumo. *Rēzytēs* [...] varde balsio é pusilgumo mano ausis dėl trumpo viešėjimo nėra nugirdusi. Taipąja mano ausis, dėl laiko trumpumo nespėjusi dar apsiprasti su ciskodiškių šnektos fonetika, anuomet dar negalėjo atskirti, ar nekirčiuotieji šių žodžių balsiai yra trumpi ar pusilgiai: *úžalas* "ąžuolas", *rešutýnas* "riešutýnas", *stajākai* "stojōkai", *tūla* (randu parašyta ir: *tūlā, tūlē* = Ciskodo latvių *tūle* "tuolē") *kārvē* "be ragų", *denīkas* "dieniņkas (tvartas)", *n'ekācia* "niekōčia (gelda)".

Taigi jau K. Būgos laikais nekirčiuoti ciskodiškių ilgieji balsiai buvo su trumpėję iki trumpųjų arba (kaip jam specialiai stebint atrodė) geriausiai atveju iki pusilgių. Nekirčiuotų balsių ilgumas – trumpumas (tuo labiau pusilgumas, turėjęs atstoti ilgumą) nebebuvo balsinių fonemų skiriamoji (diferencinė) priemonė, todėl fonetiškai, be reikšmės skirtumo, buvo galima ištarti ir taip, ir taip.

Ciskodiškių nekirčiuoti ilgieji balsiai dažniausiai yra trumpi, bet retkarčiais (fakultatyviai) gali būti pusilgiai ar ilgi, pvz.: *dārba* "darbo", *dī·dzeli*

"didelį", *kú·lam* "kūlėme", *vīrala* "viralu", *žā·lu* ~ *žolą* "žolę", *díel'g'a*. ~ *delgė* "dalgis", *tíevu*. "tėvą", *numì.ra.s* / *i.žmira*, *kalb'āja* / *kalbieā·ja*, *lietù.vninku* / *lietù.vninku*. / *lietù.vninku*. Nekirčiuotų balsių trukmės "laisvę" galima pademonstruoti ir to paties pateikėjo sakiniais: "*Gù.da duktiē àt'ved'a s'ānu vī·ru* / *i prisā·k'a tāip* [kunigas Urbelis apie 1920 m.]: *kā vāika. žānijas*, *ka l'atù.vi žānitus* / *su l'atù.vi, žmā·nu l'atù.vi iñtu*, *a n'a lātviēti*".

Prieškirčiniams balsiams išklikti ilgiems padeda ir antrinis kirtis (žr. toliau). Pokirčinius balsius ilgus tie patys žmonės ištaria, kalbėdami latgališkai: *Ciskadu·s*, *dzerėvne·s'*.

b. **Trumpieji balsiai**. Kirčiuoti trumpieji balsiai šnektoje būna trumpi arba pusilgiai (ribą tarp jų sunku ir nustatyti). Galiniame kirčiuotame žodžio skiemenyje balsiai kiek trumpesni, o negaliniame – ilgesni, kartais net ilgesni už tipiškus pusilgius, pvz.: *pū'nis* "daržinė", *linù.s* / *linūs*, *šma·tù*, *vīsi* / *visi*, *akiec'à*, *juodà*, *mì.na*, *ži.na*, *bù.va*, *dì.d'ali*, *gì.mene*, *kadrùli*, *l'atù.vni·kas*. K. Būga (1911), greičiausiai į šiuos subtilius niuansėlius nesigilindamas, čia žymėjo trumpą balsį: *paukštis*, *gričiai*, *kelmīniai* (grybai), *kiškis*, *šilas*, *vīnšna*; *alūs*, *šermūkšnis*, *pūšagrybiai*; *guobà*, *girà*, *meškà*, *skarà*.

Šnektoje trumpieji kirčiuoti balsiai *a*, *e* dažnai (bet ne visada) nepailginti: *akis'* "akis", *àparam* "apariame", *dàra* "daro", *giv'ānam* "gyvenome", *māla* "mālė", *m'ātu* "mėty", *skrāgžd'a* / *skrāgžd'a* "kregždė", *stālas* "stālas", *strāzdas* "strāzdas", *šà.k'a·m* "šākėmis", *žēmi* "žēmė", *žāmies* "žēmės", *vāna·gas* "vānagas" ir t.t. Šie balsiai trumpi gali būti ir dvigarsiuose, plg: *kārve.s* / *kār'as* "karvės", *tvārtan* "į tvartą", *vārda* / *vērda* "vārdo", *vērla* "varlė", *vērna* "vārna", bet *šārka* ir t.t. Balsių *a*, *e* trumpinimą (plg. *galājau* / *galājau* "galėjau") stimuliuoja dažniau vartota latgalių šnekta (plg. jos *prāsa·t* "prāsote" ir t.t.). K. Būga (1911) šiais atvejais žymėjo ilgus balsius: *kātinās*, *nēkalba*, *prāšam*.

Išlaikant trumpumą kirčiuotame skiemenyje, absoliutinio žodžio galo balsis *a* po priebalsių *d b g k t l v* tariamas su garso *i* atspalviu arba visai kaip *ε*: *grindēa* ~ *grindā* "lubos, grindys", *galvė* "galva", *lintė* "lentà", *pīlė* ~ *pylā* (sl.) "pjūklas", *šakė* / *šakà* ir t.t., bet *lintās*, *Lietuvās* ir t.t. Kaip daugelio rytiečių, tvirtagališkai kirčiuotame dvigarsyje *ai* pirmasis komponentas buvo susiaurintas *εi*, vėliau ir kirtis (priegaidė) į jį atitraukta, plg.: *labēi*, *pavalkēi*, *naragēi* "noragai", bet *g'arāi*.

3. Priebalsiai

a. **Dzūkavimas**. Šnektoje bk. priebalsius *č dž* prieš supriešakėjusius *á ú* beveik visada atitinka *c dz*, o *t d* prieš *i* paprastai išlaikomi, pvz.: *akiec'à*, *c'anái*, *Kukùc'ai*, *Ku·c'à*, *kviēc'ai*, *nieka.c'à*, *svec'ai*, *trū.puc'a*, *tič'u*. *daržā·lis* "tičių darželis", *tú·kstunc'u*, *dž'avėna*, bet *dunkstīs* "stogas", *marti*, *kártis* (vežimui priveržti), *kātinās*, *Kuřtin'uos*, *pati*, *pirtis*, *septi·n'asdešimt*, *slinkstīs*, *svetimi*, *tí.ltās*, (*s*)*tú·kstuntis*, *unksti*. Kol kas daugiausia tik dėl šios atsitiktinės ypatybės Ciskodas įėjo į lietuvių kalbotyros istoriją (Būga

1961, 571; Zinkevičius 1966, 139; Zinkevičius 1978, 81; Grinaveckienė 1980, 226, 238). Mat, yra išimčių, nors ir nežymių. Dar K. Būga (1911, 10) žodį *žilviciš* užrašuose ištaisė į *žilvitiš* (apsiriko ar neaiškiai girdėjo?). Šio straipsnio autorius iš J. Kovalevskio į magnetofono juostą įrašė *trū.puci* ir *trū.puti*. Nors ši išimtis galėjo būti ir kiek atsitiktinė, nauja (analogija su *trūpuc'a.*, slavų kalbų įtaka), bet jų greičiausiai buvo ir Ciskodo apylinkėse, kaip Daugpilio ir kitose šnektose.

Dėl *č*, *dž* yra daugiau ir neabejotinų pavyzdžių: *c'a / č'a* (J. Novikas), *unksč'aũ*, *Búodž'ai* (Būga 1911), *Búodž'uos* (oikonime šis *dž* tarpinis tarp *dž* ir *dz*).

b. *Priebalsių kietinimas*. Šnektose beveik visada kietintas priebalsis *l*, dažnai — *ž r s š*, retai — *č m n p t v*. Pagal poziciją, t.y. pagal balsius, prieš kuriuos turimuose pavyzdžiuose priebalsiai sukietėję, juos galima pavaizduoti taip:

ž	i	i	è·(e·) e	ù	à
r		i	è·(e·) e	ù	à
č		i	e	ù	à
s		i	e	ù	
š		i	è	e	
l		i	è	e	
m		i	è	e	
n			è	e	à
t			è	e	
p				e	
v				e	

Pavyzdžiai: *čyžũ·la*, *palaižũ·kit*, *važũniēt*, *žũ.rkla·s*, *me.žá·ja*, *daržũ·lis*, *ažarĩ*, *ažaruõs*, *pāžam'u*, *žamies*, *žanijas*, *pažuriēkit*, *važũoju*, *važũosu (-im)*, *važava*, bet *nežĩnõja*, *žibintĩėjus*, *žĩedas*, *žẽmi*, *grũnčà*, *narāja*, *numĩ.ra.s*, *raĩka*, *gierālis*, *skrà.gž'da*, *nẽturu*, *geraũ*, *gráudža*, *graũsmas*, bet *drignĩs*, *keturi*, *māteris*, *nenāri*, *susiriĩka*, *trĩ·lika*, *trĩ·s*, *žāgrẽ*, *regĩ / ragĩ*, *regĩet*; *Čẽpul'ai*, *vinčũitĩes*, *grũnčà*, bet *bažnĩ·č'ai*; *vĩ.rsũ*, *sagtà*, *sasĩte*, *sā.sari·s*, *sasuõ*, *aĩsu*, *parādisu*, *važũosu*, bet *jũok'asi*, *namũosi*, *visĩ*, *septĩ·ni*, *negĩ·vĩ.ns'u* (Būga 1911) / *negĩ·vĩ.nsu*; *s'ašũ*, *kõšas*, *dẽšara*, *šai·và*, *šẽl'mas*, bet *k'aušĩnis*, *pušĩs*, *rašĩt*, *šĩlkinẽ*, *šĩrdijas*, *šĩrdĩngas*; *dĩd'alũ.*, *galājau*, *p'alāda*, *pĩ·lẽ*; *kum'āla*, *ža.lẽ*, *p'alā* (Būga 1911), *gelažĩnie*, *neláiskit*, bet *nakt'ālĩ* (l.d.), *palākas* (sl.); *nũ.mũra*, *prigĩ.ma*, *maĩtelis*; *giminà*, *mėnasi.*, *septĩ·nas*; *tẽvs*, *pātar'us*; *pādas* "pėdas", *kapaĩku*, *la.patà*, *paĩlis*; *nevārta*, *prĩvaikẽ*, *svaĩkas*.

Po vieną pavyzdį užrašyta dar su sukietėjusiais *d*, *c*: *dāglas* (plg. oikonimą *Daglĩenai* net Pasvalio raj., todėl tarp rytiečių šaknis *dagl-* plačiai žinoma), *bacānas / bacānas* (sl.).

Palyginus su amžiaus pradžia, 1977 m. priebalsiai buvo kietinami kiek dažnėliau. Pagal turimus pavyzdžius priebalsis *š* kietintas mažiau negu *ž*, *r*, *s*. Paskutiniai (*r*, *s*) prieš *i* taip pat dažniausiai neketinti. Prieš skiemenis su užpakalinės eilės balsiais (plg. *drignĩs* — *grũnčà*) kietinta taip pat kiek

dažniau. Žodyje *pūlk* (Būga 1911) / neminkštintas. Dar plg. *šāk* / *š'āk* / *šāki*.

c. Kitos priebalsių ypatybės. Kai kurie pateikėjai (J. Novikas iš Girnakalių) dažnokai minkštino galinius priebalsius po priešakinės eilės balsių (kaip panevėžiškai): *mazgātis'*, *pirtl̥s'*, *žilvītis* / *žylvītis'*, net *pušūs'*.

Žodžio pradžioje prieš *uo* priebalsis *v* gali būti ir pridedamas, ir nepridedamas (ir tame pačiame žodyje — kaip kitose rytiečių tarmėse): *vūošvis*, *-ė* / *ūošvis*, *vuodai* / *uodēi*, dar plg. *vōgl'us* "ėglius". Ir kitoms tarmėms žinomoje poroje žodžių yra pridėtas *s* (*skrāgždie*, *tū'kstuntis* / *stū'kstuntis* (Būga 1911), įspraustas *t*: *auštrinė*, *apīnastris*.

Kaip ir Uodegėnų šnekte, dėl latgalių tarmės įtakos kai kuriuose žodžiuose vietoj *š* čia tariama *s* ir vietoj *s* — *š*: *sašū* "šeši", *šaukstas* "šaukštas", *vestā* "vežta", *gi·vī.nšu*, *mū.ša* "musė", *šakīt*, dar plg. *pļauna* (*p'l'aina*) "pjauna".

Tik viename žodyje vietoj *ž* tariama *z*: *zu.sīs* (Būga 1911) / *zūosis* "žąsis".

4. Kirtis ir priegaidės

Vienos šnektos formos nuo bendrinės kalbos skiriasi tuo, jog kirčiuojamos galūnėje (*lietuvi's*, *paukštis*, *slinkstīs*, *šaudi.klē*, *atmen'ū* "atmenu", *dirbāu*, *nufākši*), kitos — žodžio pradžioje — *blākutē*, *lātakas*, *pētelīškē*, *rāgutēs*. Retkarčiais kirtis neatitraukiamas (*n'akaļba* "nekalba") arba tik iš dalies atitraukiamas į priešdėlį (*nesūpruñta* / *nēšupruñt* "nesuprañta"). Dar plg. *dvidēšimt* "dvidešimt", *širdījas*.

Šiaurės rytinių šnektų ypatybė — retkarčiais šaknyje tariamas šalutinis kirtis (kai galūnė trumpa, šaknis — ilga), padedantis išlaikyti ir pabrėžiantis balsių ilgumą: *pī'lē* (sl.) "pūkklas", *pū'nīs* "daržinė", *stālāi*.

Dėl latgalių tarmės įtakos, kirčiavimo sistemos lyginimo, šalutinio kirčio vertimo pagrindiniu dalyje žodžių kirtis atitraukiamas į pirmąjį skiemenį: *Čēpulis* / *Čēpulis*, *Kukū'ci* / *Kūkuči*, *Pilvel'uōs* / *Pil'vel'uos* (oikonimų pirmoji forma — senesnė, užrašyta K. Būgos), *jaūna pati*, *septi'ni*, *pī.nki*, *nēturu*, *supruñti*.

Žinoma, jog rytiečių priegaidės vienbalsiuose nėra aiškiai skiriamos. Ciskodo, Uodegėnų apylinkėse kirčiuotas tvirtapradis balsis *ā* neretai labai nutęsimas, tariant jį kylančia tvirtagale intonacija (matyt, dėl latgalių tarmės įtakos). Jau K. Būga (1911), matyt, realiai girdėtą tvirtagalę priegaidę užrašuose pagal kalbotyros mokslą taisė į tvirtapradę žodžiuose *blāgu.s*, *māltu.*, *žl'ū.gē* ir paliko netaisytą žodyje *nevā.rta*.

Mes atviro balsio *a* tvirtagalę priegaidę paliekame ten, kur ji taip girdima. Fonologiškai ją įmanoma žymėti ir kaip tvirtapradę, nes bent Uodegėnuose poros *kā·šwē* — *kā·šwē* "kōšė — kōšė" tvirtagalis *ā* visgi ilgesnis 7–10 ms, o visas žodis — 23–71 ms.

Latvijos kalbininkas A. Breidakas, palydėjęs straipsnio autorių tirti Ciskodo šnektos, informavo apie lietuvininkų latgališką šnektą. Ciskodiškai, kalbėdami latgališkai, neištaria laužtinės priegaidės ir ilguosiuose skiemenyse

taria tik vieną priegaidę, tarpinę tarp latgalių krintančiosios ir viduriečių kylančiosios. Lietuviškai kalbėdami, galbūt jie taip pat taria vieną ir tą pačią priegaidę. Tai galėtų rodyti bent kirčiuoto balsio *a* priegaidė.

III. Gramatikos pastabos

Šnektose, kaip ir gretimų rytiečių, vartotas iliatyvas: *párkelk árkli*. *k i t a ñ d a i k t a ñ*; *l á b a n n u o k á l n a*. *važúoja*; *aĩk t v à r t a n p a d a b ā t*; *šũn'a*. *neláiskit pirkẽn* (painiojant — ir *aĩsu L i e t u v ō j p a ž u r ė t*); *pateki.lúosna* (-un) *aismá* "į apgėlus eisime" (Būga 1911). Užfiksuotas ir siekinys (*aĩnu nàma g ú. l t u*), ilgėlesnė sangrąžinės bendraties galūnė -ies (*radn'à sāja kieminėties*, *raĩk'a kėlties*, *vinčũities*), atematinė forma *paliėksta*, trumpinimas *dáu* < dav "davė", pilnesnė liepiamoji nuosaka: *š á k i š á k i m i e r g á i t'a*.

Retesni daiktavardžių, būdvardžių kamienai, veiksmažodžių asmenuotės kaip ir gretimose vilniškių šnektose yra perėję į labiau paplitusius: *sú'na* "sūnaus"; *gũl'a* "guli", *negā'l'a* "negali", *ží'dž'a* "žydi", dar plg. *blágu,s* "blogi", *geltánu.s* "geltoni", *māžu.s* "maži". Įvardžiuotinio būdvardžio daugiskaitos naudininke turėta galūnė -jiem: *nedúoda biednũėjieim* "neturtingiems". Kaip visų rytiečių, sakytą *brúngas'ai*, *jáunasai*, *māžasai*, *mėlasai*, *sėnasai*.

Tikslo aplinkybė vartota ne su veiksmažodžio bendratimi, o esamojo laiko trečiuoju asmeniu: *žagarũ. niēr kuř g á u n a*. Vietoj įprastinio kilmininko vartotas vardininkas: *nėturu d v í l i k a t ú k s t u n c'u*.

Vartoti rytiečių prielinksniai *ažũ* "už", *in* "į", *nuog* "nuo", *par* "per" su vienaskaitos galininku ir daugiskaitos įnagininku (naudininku — visi su abiem linksniais), taip pat slavų kalbų pavyzdžiu sudaryta konstrukcija su *ant*: *bũ.va a ž ũ p a s t ũ k u*; *aťja i n m ũ . m (s)*; *atsitráuki n u g m a n ĩ*; *p a r p i n k e l' a i š m ě t a i s*; *p a r m ě n a s i*; *d i e n á i* ("dienoje") *raĩk'a m a k i ě t / n u* (= *an* "ant") *d i e n ā s m a k i ě t*.

IV. Leksika

Istorijai ciskodiškiai paliko tarmybes: *apĩnastris* "kamanos", *apžĩndelis* "atžindytas vaikas", *atsāsaja* "pavalkai", *atšlaĩmas* (*ačlaĩmas*); *auštrĩnė* "aušrinė (žvaigždė)", *dang(s)tĩjs / daĩgtis* "stogas", *dešimtĩs* (*dešĩms*) "dešimt", *dieniĩnkas* "diendaržis", *dilgĩnės* "dilgėlės", *drignĩs* "vaivorykštė", *gėras* (*gĩeras*, *gierālis*) "ėriukas", *griaũzmas* (*grāũzmas*) "griaustinis", *grĩnčĩa* (*grānčā*) "namas", ryt. "gryčia", *guřbas* "tvartas", *kėltuva* "avis", *krikštākampė* "krikštas", *kukulĩs* "kepalas", *lóbas* "loma", *lũmatas* "rykštė audekle", *mėndrė* "nendrė", *meškeris* "meškerė", *mėšlas* "sąšlavos", *niekóčia* "gelda", *paklotũvė* "paklodė", *pavėnis* "paunksnis", *pirkiā* "troba", *pũšagrybiai*, *rāgutės* "važis", *sarmatũotis* "gėdintis", *senagalĩs*, *sijā* "balkis", *skalai* "balanos", *stāklės* "stovai", *stabdā* "toks skląstis", *stojōkai* "pagaliai vaikams vaikščioti", *suĩjũkė* "susiimaišė", *širdĩngas* "nuoširdus", *tũlė* "be ragų (karvė)", *uodėgiai* (*vuodėg'ai*) "skėtės", *vėlenas* "riestuvis", *viršutĩnės grĩndys* "lubos", *žāgrė* "noragas",

žėmė "asla", žybėnis "griaustinis", žibintėjus "švietimo įrankis prieš žibalinę lempą (kur skalūs (balanas) spązdava)".

Šnektose yra, žinoma, tradicinių bei naujesnių slavizmų ir latvybių: *čėsas* "laikas", *lopetà* "kastuvas", *pakarānos* "laidotuvis", *radnià* "giminė", *sedlòti* "balnoti", *zoslānas* "suolas" ir t.t.; *cýrulis* "vieversys", *gulbinai* "bulvės", *lykstė* "lingė"; *magúona.s* "aguonos", *pràst* "suprasti", *stāstyti* "pasakoti", *vākara. žvaigžne.* "vakarinė žvaigždė". Visu šiauriniu lietuvių-latvių paribių *šaukti* (plg. rus. *звать*) yra ir "vadinti".

Paminėtas *paskuīlinis* "paskutinis", *paskuīgėlis* "staklių galas", priesaga *-uiti* vartojama ir gretimose Uodegėnų, Breslaujos, Daugpilio šnektose: *pi.lú.it* "pjauti", *pilū.ja* "pjauna", *nunaimú.it*.

V. Santykis su gretimomis šnektomis

K. Būga (1961, 571) yra parašęs sakinį, kad "Ciskodo lietūvininkų šnektą bevėik niekuo nesiskiria nuo Gryvės, Kálkuonės (Kalkuhnen) ir Laukesės apylinkės šnektos", kuriose jis, matyt, dar trumpiau tegalėjo būti. Tą žinią nekritiškai plėtojo E. Grinaveckienė (1980, 234).

Tos pačios vilniškių tarmės šnėktos, be abejo, turi panašumų. Ciskodo ir Daugpilio šnektose panašiai kartais redukuojami nekirčiuoti *ie, uo*, priebalsiai *t, d* prieš *i (i, ie)* beveik visada nebeverčiami, junginiai *tj, dj* retkarčiais tariami *t', d'*, gali būti šalutinis kirtis, priesaga *-aitė* (pvz. *mergaitė*) kirčiuojama tvirtapradiškai, yra priesagos *-uiti, -ėnti*, būdvardžiai daugiskaitos vardininke vietoj galūnės *-i* turi *-ūs*, iš seno vartojamas iliatyvas, atematiniai veiksmažodžiai, daug bendros leksikos (*lietūvninkas* ir *lietūvininkas, dangstys* "stogas" ir *dañgtis, grinčià, skrėgždė* ir t.t.), prielinksnis *par* "pas" ir t.t.

Bet daugelis šių ypatybių gyvuoja ir Uodegėnų šnektose (išskyrus *-aitė*), ir Breslaujos-Apso (ne visa leksika sutampa), ir kitose šiaurrytinėse vilniškių šnektose. Šnektų skirstymo pagrindas — fonetika. O pagal bendrinės kalbos kirčiuotų balsių *ė, o* tarimą ciskodiškiai priklauso "žadininkams" (*tėvas* "tėvas", *žadis* "žodis", *ža.lė* "žolė"), o daugpiliškiai — "žalininkams" (*tėvas, žodis, ža.lė*). Tai yra esminė fonetikos ypatybė, kuri neleidžia teigti, jog minėtos šnektos "beveik niekuo nesiskiria". Be to, Ciskodo apylinkėse bendraties *-tie* niekada neredukuojamas į *-t'a.*, mažiau kietinami priebalsiai ir t.t.

Pagal kirčiuotų balsių *ė, o* tarimą Ciskodo apylinkės šnektą panašiausia yra į Uodegėnų ir Adutiškio šnektą. Fonetikos ir ypač leksikos panašumas su Adutiškio šnektą 1911 m. užrašuose daugiausia nurodė ir K. Būga. Priebalsių kietinimu, dzūkavimu, žodžių galūnėmis ir t.t. Ciskodo šnektą kiek labiau panašesnė į Uodegėnų, o ne į Adutiškio šnektą. Jose panašiai kietinami priebalsiai (Uodegėnuose — labiau), yra ne tik priešdėliai *atā-, azū-* (vartojami ir Daugpilio, Breslaujos šnektose), bet ir *in- "į"*, žodžiai *grindā* "grindys, lubos", *penėti* "valgydinti" ir t.t., siekinys.

Vilniškių tarmėje nepavyko rasti šnektos, su kuria ciskodiškiai visiškai sutaptų ir iš kurių būtų galėję kilti. Daugiausia nuo lietuvių kalbos ploto juos, matyt, paskutiniaisiais amžiais atskyrė izoliuota raida.

LITERATŪRA

- B ū g a K. 1911 : *Ciskodo parapijos lietuvių šnektas*. (VU MB D 490).
 B ū g a K. 1961 : *Rinkiniai raštai* 3, Vilnius.
 G a r š v a K. 1984 : Lietuvių kalbos tarmės ir jų kontaktai Latvijoje (1). — *Lietuvos Mokslo akademijos darbai*. A ser. 3, 83—91.
 G a r š v a K. 1985 : Lietuvių kalbos tarmės ir jų kontaktai Latvijoje (2). — *Lietuvos Mokslo akademijos darbai*. A ser. 1, 118—126.
 G r i n a v e c k i e n ė E. 1980 : Daugpilio apylinkių lietuvių šnektos fonetika. — *Lietuvių kalbotyros klausimai* 20, 223—239.
 M a n t e u f f e l G. 1879 : *Inflanty Polskie*. — Poznań.
 Z i n k e v i č i u s Z. 1966 : *Lietuvių dialektologija*, Vilnius.
 Z i n k e v i č i u s Z. 1978 : *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius.
 Б р е й д а к А. Б. 1987 : Фonetика латгальских говоров латышского языка: диахрония и синхрония (машинопись). — Даугавпилс.

DIE MUNDART DER UMGEBUNG VON CISKODAS

Zusammenfassung

Ciskodas (lettisch Tiskādi) war die entfernteste, alte litauische Insel in Latgale und überhaupt in Lettland. Er ist über 100 km von der Grenze Republik Litauen nach Norden und über 75 km von Daugavpils.

In 7—9 Dörfern der Umgebung von Ciskodas wohnten die Litauer wenigstens seit dem 17. Jahrhundert. Nach der Meinung von K. Būga sollte man hier litauisch auch in den Jahren 1478—1519 apprechen, als die Latgalen den Laut *u* in *ou* verwandelten.

Die Mundart hat die wichtigsten Besonderheiten des angrenzenden Gebietes von Wilna ("Žadininkai") erhalten. In der betonten Silbe kann der Vokal *e* wie *ie* ausgesprochen sein, sogar wie *e*·, *ε*·, *a*·, der Vokal *a*· — auch *ɔ*·, *uo*, vgl. *tíevas* "Vater", *ša·ki* "springe" und so weiter. Die unbetonten langen Vokale verkürzten sich bis kurz oder halblang. So sind auch die betonten kurzen Vokale. Am Ende des absoluten Wortes wird der Vokal *a* nach den Konsonanten *d*, *b*, *g*, *k*, *t*, *l*, *v* mit der Schattierung des Lautes *ε* oder fast wie *ε* ausgesprochen.

Die Konsonanten *č*, *dž* vor den Vordervokalen *á*, *ú* entsprechen in der Mundart fast immer *c*, *dz*, aber *t*, *d* vor *i* bleiben gewöhnlich erhalten, z. B.: *akiec'á* "Egge", aber *dunkstī's* "Dach". Fast immer wird der Konsonant *l* hart, oft sind hart *ž*, *r*, *s*, *š*, selten *č*, *m*, *n*, *p*, *t*, *v*, z. B.: *grynčà*, *čyžy·la*, *ažarì* usw.

Wenn die Endung des Wortes kurz ist, die Wurzel aber lang, wird in den nordöstlichen Mundarten von Wilna in der vorletzten Silbe die Nebenbetonung ausgesprochen, z. B. *pũ·nīs* "Scheune".